

**‘ABDÜLKÂHİR BAĞDÂDÎ’NİN EL-FARQ’INDA “ÖTEKİ”NİN
KARAKTER ÖZELLİKLERİ**

Characteistic Features of the “Other” in ‘Abdulkahir al- Bağhdâdî’s
al-Farq

Mehmet SEVER*

Öz

‘Abdülkahir el-Bağdâdî, Eş’arî makâlat geleneğinin önemli temsilcilerinden biridir. Yazmış olduğu *el-Farq beyne’l-Fırak* adlı eseri, makâlât geleneği içerisinde asırlar boyunca temel kaynaklardan birisi olarak kullanılmıştır. Onun, eserinde takip etmiş olduğu sistematik tasnif, yetmiş üç fırka hadisi merkezinde şekillenmiştir. Kendisinden sonraki süreçte, görüşleri ve tasnif metodu ile etkili olmuş olan *el-Farq*, üslubu ile de dikkat çekmektedir. Müellifin, eserini kaleme alırken tercih etmiş olduğu üslup, Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid’at tasnif bağlamında, inanç ve fikirlerin ötesinde karakter özelliklerinin görülebileceği bir muhteva kazanmıştır. Bağdâdî’nin kendi inanç kimliğini ve anlayışını oluştururken kullandığı temel argüman, “öteki” olarak adlandırabileceğimiz Ehl-i Bid’at mezhebi mensupları olarak kabul ettiği kişilerin, fikirlerinin yanı sıra karakter özelliklerinin de ortaya konması olarak dikkat çekmektedir. Bağdâdî’nin kendi Sünnilik tasavvurunu ve bu tasavvuru oluşturan sınırları inşâ ederken tercih

Abstract

‘Abd al-Qahir al-Bağhdâdî is one of the most important representatives of makâlât tradition. His literary work *al-Farq bayn al-fıraq* was used as one of the main sources in makâlât tradition for centuries. Systematic classification in his works was shaped in the centre of 73 side hadith. al-Farq influenced with his views and classification method in the following process, was also draws attention with his literary style. Author’s literary style preference while writing his works, gained content that can be seen beyond beliefs and ideas in the concept of Sunnah and Ahl al-Bid’a. The main arguments used by al-Bağhdâdî to create his understanding and faith identity is to reveal characteristic features beside beliefs of people whom he considers to be members of Bid’a sect which is called “other”. The type of narration preferred by al-Bağhdâdî while constructing Sunni imagery and boundaries created by this imagery is the self-definition

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, / orcid.org/0000-0001-6385-6576/msever@bayburt.edu.tr

etmiş olduğu anlatım şekli, “öteki”nin olumsuzlanması olduğu kadar, “öteki” üzerinden kendini tanımlamadır. “İçimizdeki öteki”nin inançları özelinde, Sünnî kimliğin sınırlarını mümkün olduğunca açık ve net çizmek Bağdâdî’nin eserinde dikkat çekmektedir. Ne düşman ne de dost olmayan “öteki”nin kimliğinin karakter özellikleri üzerinden anlatılması, Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid’at arasında var kabul edilen sınırların belirginleştirilmesi için kullanılmış argümanlardır. Bu çalışma, Bağdâdî’nin *el-Farq* adlı eserinde, Ehl-i Bid’atin fikir ve inançları üzerinden karakter özellikleri ve fiziki özelliklerinin ortaya konulduğu eleştirel yaklaşımın kodlarını anlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler : ‘Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq*, Karakter, İnşâ, Kimlik, Öteki.

through the “other” as well as negotiation of “other”. In al-Bağdâdî’s work, it attracts attention that drawing the limits of the Sunni imagery clearly as possible. Describing the “other” which is not opponent or friend, on its characteristic features is one of the arguments that used to clarify the considered borders between Ahl al-Sunna and Ahl al-Bid’a.

In this study, it is aimed to be understood the codes of critical approach or characteristic features and physical features through beliefs and ideas of Ahl al-Bid’a in al-Bağdâdî’s *al-Farq*.

Key Words: al-Bağdâdî, *al-Farq*, character, other, identity, construction.

Giriş:

Mezhepler tarihi araştırmaları, geçmişte ve günümüzde siyasi ve itikadi gayelerle vücuda gelmiş beşerî ve toplumsal oluşumları, doğdukları ortamı, doğuş sebeplerini, teşekkül süreçlerini, ilk temsilcilerini ve fikirlerini, edebiyatını, yayıldıkları bölgeleri ve İslam düşüncesine katkılarını inceleyen bir ilim dalıdır.¹ Tarihsel süreçte bu ilim dalına dair makâle, makâlât, fırak, milel ve nihâl ismi ile birçok eser telif edilmiştir. Bu eserlerin yazılış amaçları daha çok müelliflerin kendi mezheplerinin görüşlerinin belirlenmesi ve diğer mezhepleri red etmesi, kendi düşüncesini meşrulaştırması, genel hatlarıyla İslam düşüncesine olan katkılarının göz ardı edilerek kendi inanç ve düşüncesinin önemi ve görüşlerin doğruluğunun ispatı gibi bazı problemlerle malüldür.² Bu çalışma, ‘Abdülkâhir el-

¹ Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’alesi 1*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 394; Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes’alesi 1*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 445 vd.

² Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, 409-410.

Bağdâdî tarafından kaleme alınmış olan *el-Farq beyne'l-Fırak*³ adlı eser merkezinde, karşıt düşünceyi temsil eden görüşlerin “dışlama, taassup, indirgemecilik, genellemecilik” gibi metodolojik hatalar⁴ hakkında, üslup üzerinden hareketle Bağdâdî'nin bu yöntemi benimsemesinin arkasında yatan anlayışın ne olduğunu anlamaktır.⁵ Ya da müellif bu “hataları” bilerek mi yapmıştır? Müellifin benimsemiş olduğu metot ve üslubun sadece taassuptan kaynaklanmış olması ihtimali ile birlikte, öteki olarak kabul etmiş olduğu mezhep ve temsilcilerini niçin tasvir ederken karakter ve fizyolojik özellikleri zikretme ihtiyacı duymuştur? Ötekinin tarihine dair nakletmiş olduğu olaylarda, fikir tarihinden ziyade niçin Müslüman toplumun ahlakî dünyasında karşılığı olan ifadeleri, vecizeleri tercih etmiştir? Amacı öteki olarak kabul ettiği düşünce ve inanç üzerinden başka bir şeyler mi demekti? Bu bağlamda Bağdâdî'nin yaklaşımının tahlil edilmesi, müellifin niyetini ve eserinin hedeflemiş olduğu amacı anlamaya yönelik bir katkı olacaktır.

‘Abdülkâhir el-Bağdâdî ve Eş'arî Makâlât Geleneğindeki Yeri:

Ebû Mansur ‘Abdülkâhir b. Tâhir el-Bağdâdî 350 (961) yılı civarında Şii düşünceyi destekleyen politikaları ile dikkat çeken⁶ Büveyhiler (932-1062)'in Abbasi hilafetini kontrol altına aldığı, İslam topraklarının Mağrib bölgesinde Emeviler, Mısır ve Kuzey Afrika'da İsmailî Fâtımiler olmak üzere farklı siyasi iradelerin görüldüğü; birçok yarı bağımsız devletin kurulduğu bir dönemde

³ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Farq beyne'l-fırak*, thk.Muhammed Osman el-Hişt (Kahire: Mektebetü İbn Sinâ,ty)

⁴ Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, 410.

⁵ Diğer makâlât eserlerinde Bağdâdî'nin benimsemiş olduğu üslubu görmek mümkündür. Eş'arî makâlât geleneğindeki etkinliği dikkate alınarak Bağdâdî özelinde konu incelenmiş, lüzumlu görülen noktalarda diğer kaynaklara atıf yapılmıştır.

⁶ Büveyhiler'in mezhebi aidiyetleri tartışmalı bir konudur. Bu dönemde Şii toplumun özellikle Bağdad içinde nüfus olarak çoğalması, devletin Sebbüs-Sahâbe, Âşûra Matemî, Gadîr-i Hûm Bayramı ve Şii ezanı okutması gibi uygulamalara nazaran Büveyhiler, Şii-İmâmî olarak kabul edilmiş olsa da, kimi araştırmacılar bu uygulamaların sürekli olmadığı, Sünnî âlimlerle olan münasebetleri ve Zeydî mezhebine mensup olanlarla olan siyasi anlaşmazlıkları bağlamında farklı değerlendirilmektedir. Bk. Muharrem Akoğlu, “Büveyhiler'in Mezhebi Eğilimleri/Politikaları Üzerine, *Bilimnâme*,XVII/2 (2009), 123-138.

Bağdat'ta doğmuştur. İlk tahsilini babasından aldıktan sonra dönemin âlimlerinin yanında ilim tahsiline devam etmiş, daha sonra babasıyla birlikte Nişabur'a gitmiştir. Matematik, fıkıh, usulü fıkıh, ferâiz ve özellikle kelim alanında çok iyi derecede yetişmiş olan Bağdâdî, Nişabur'da birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bölgenin siyasi atmosferinin karışık olduğu bir dönemde yaşanan gelişmeler ve akabinde yaşanan Türkmen isyanının ardından Nişabur'u terk etmiş ve İsfereîn şehrine yerleşmiştir. İsfereîn'de hocası olan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İsfereîni'den kelim ilminin inceliklerini öğrenmiş; hocasının vefatı üzerine hayatının sonuna kadar aynı medresede (Mescidü 'akîl) ders vermeye ve öğrenci yetiştirmeye çalışmıştır. Bu öğrencilerden Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072) gibi sonraki dönemde mutasavvıf kelimciler de çıkmıştır.

Ailesinden gelen maddî zenginliği ilim tahsili ve öğrencileri için harcayan Bağdâdî, 429/1037 yılında İsfereîn'de vefat etmiş ve hocasının kabrinin yanına defnedilmiştir.⁷

Kaynaklarda birçok eserinden bahsedilen ve Üstâz Ebû Mansûr⁸ olarak anılan Bağdâdî, özellikle kelim ve mezhepler tarihine dair yazmış olduğu eserlerle Eş'arî gelenek içerisinde önemli bir figür olarak dikkat çekmektedir.⁹ Kendisi İman Eş'arînin ardından mezhep içerisinde önemli yeri olan İbn Furek ile görüşmüş ve Ebû İshak el-İsfereîni'ye öğrenci olmuştur. İlk dönem Eş'arîlerden kabul edilen Bağdâdî, eserlerinde bu düşünceye bağlılığını açıkça ortaya koyan bir üslup benimsemiş olması ve

⁷ Muhammed Şakir es-Salahuddin, *Fevâtü'l-vefâyât*, thk. İhsan Abbas,1. Baskı (Beyrut: Dârü Sadr, 1973-1974), 2: 370; Salahuddin es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmed Arnaut, Türki Mustafa, (Beyrut; Dârü İhyai't-Türâs, 2000), 19:31; Tâcüddin es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud M. et-Şanâhi-Abdülfeţâh M. El-Hulv (Y.y. Hicr:1413), 3:304; Abdülkahir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ter. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001), XXVI. Makalede el-Fark'ın Arapça metninin yanı sıra okuyucuların karşılaştırma yapabilmesi için Fığlalı'nın tercümesine atıf yapılacaktır.

⁸ Muhammed Şakir es-Salahuddin, *Fevâtü'l-vefâyât*, 2:370; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 19:31; es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 5:136.

⁹ Bağdâdî'nin eserlerinin listesi için bk. es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, 5:135-136; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, XXVII-XXX.

eserlerinin sistematik olmasının etkisiyle kendisinden sonraki süreçte Eş'arî geleneğin önemli temsilcilerinden kabul edilmiştir. Makalemizde, Bağdâdî'nin mezhepler tarihi kaynakları içerisinde önemli bir yer tutan, sistematik oluşuyla dikkat çeken, alanın klasikleri arasında bulunan *el-Farğ beyne'l-Fırak* adlı eseri bağlamında, onun sünî düşüncesinin sınırlarını inşâ etmenin yanı sıra bu kimliğin özelliklerini ortaya koymak için, İslam toplumlarının ayrılmaz bir parçası olan "içimizdeki-öteki" olarak isimlendirebileceğimiz; İslam ümmetinin dışında kabul etmediği Ehl-i Bid'at hakkındaki görüşlerini ifade ederken kullandığı üslubun ortaya koyduğu ötekinin karakteri ve kimliğinin resmedilişini belirlemeye çalışacağız. Bu bağlamda metinde geçen ifadelerin, öteki'ne dair neleri ima ettiği, metin içinde temas edilen öteki'nin karakterinin nasıl resmedildiği, bu yaklaşımdan hareketle itikad/inanç ve fiziki görünüşler arasında nasıl bir irtibat kurulduğu ortaya konmak suretiyle öteki üzerinden sünî benliğin ve kimliğin ne şekilde kurgulandığı anlaşılmasına çalışılacaktır.

Makalat müelliflerinin eserlerinde, kendi mezheplerinin dışında var olan ve muhalif kabul ettikleri fırkalar hakkında tarafsız davranması pek kolay bir durum değildir. İmam Eş'arî'nin *Makâlât*'ını yazmasına sebep olduğunu beyan ettiği en önemli konu da bu problemdir. Bu bağlamda mezhepler tarihi yazıcılığında tarihsel süreçte görülen en önemli problemlerden biri kuşkusuz tarafsızlık konusu olmuştur.¹⁰ Bağdâdî'den sonra aynı gelenek içerisinde olmasına ve özellikle Bağdâdî'yi tasvip etmesine rağmen Fahreddin er-Râzî, onun eserinde kendi mezhebine muhalif olanlara aşırı bir taassupla hareket ettiğini ve fikirlerini tarafsız nakledemediğini zikretmiştir.¹¹ Bağdâdî'nin Eş'arî geleneğindeki etkisinin, Şehristânî'nin üzerinde de görüldüğünü söyleyen er-Râzî, mezheplerin görüşlerine dair bazı problemlerin *el-Milel*'de dikkat çektiğini bundan dolayı güzel bir kitap olmasına rağmen vermiş olduğu bilgilere güvenilmeyeceğini dile getirir. Bu bağlamda

¹⁰ Eş'arî, Ebu'l-Hasen, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Muşallîn*, (Beyrut:el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1:21.

¹¹ Fahredin er-Râzî, *Münâzarâtü Fahreddin er-Râzî fî Bilâdi Mâverâünnehr*, thk. Fethullah Halîf, (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, ty), 39; Fığlalı, "Abdülkâhir El-Bağdâdî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1:245-247.

Bağdâdî'nin eserinde gözükten “aşırı taassubun” Ehl-i Bid'at hakkındaki yansımalarını, eserinden hareketle karakter ve kişilik bağlamında nasıl tasvîr edildiklerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Toplumsal-Dini Kategorileri İnşâ Mekanizması Olarak Fırak Edebiyatı:

Toplumlar kendisini meydana getiren bireyleri kategorize etmeyi ve böylece bu tasnifin içine dâhil olan/olduğu düşünülen mensupları için belirli nitelikler ve özellikleri tesis etmeyi hedeflemişlerdir.¹² Toplumsal kimlik, yabancıyla ilk karşılaşmada dâhil olduğu düşünülen kimlik ile peşin hükümlerin etkili olduğu bir tanıma faaliyeti ortaya çıkarır. Birçok toplumda köle-efendi, burjuva-aristokrat, köylü şehirli gibi sınıflandırmalar tarih boyunca var olagelmıştır. Bu bağlamda İslam toplumunda, Arap-Mevali gibi millî kimlikler üzerinden bir tasnif görülmüş ise de genel olarak sosyal ve dini kimlikler İslam inancı merkezinde şekillenmiştir. Gayr-i Müslim, Ehl-i Zimme, Ehl-i Kitap ve Müşrik gibi sınıflandırmalar, İslam dinine göre, dindaş olmayan ‘ötekileri’ ifade etmiştir. Kendi dindaşları içinde ise Müslümanların Arap-Mevali gibi millî kimliklerin üzerinden tanımlanması ya da, Râi –Raiyye gibi idarî tasniflerin dışında özellikle dini ve siyasi inançlar noktasından hareketle Ehl-i Sünnet, Ehl-i Bid'at, gibi kategoriler şeklinde de açıklanmıştır.¹³ Bu bağlamda “gidilen yol, takip edilen ve benimsenen görüş” anlamına gelen mezhep kavramı, İslam düşünce tarihinde bu tasnifin ismi olmuştur. Görüşlerin ve inançların mezhep olarak isimlendirilmesi, kimliklerin ayrıştığı noktada biz ve ötekinin sınırlarını tayin etmiştir.¹⁴ Her halükârda bu kategorik tasnifler tarihi tecrübe içinde oluşmuş ön kabullere dayanmaktadır. Her bir kategorinin/mezhebin diğeri hakkındaki ön kabulleri, ‘öteki’

¹² Erving Goffman, *Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, haz. Ş. Geniş-L. Ünsaldı-S.N. Ağırnaslı (Ankara: Heretik Yayınları, 2014), 30.

¹³ İmâdüddin el-Vâsiti, *el-İmâdiyyât*, thk. Muhammed A. Ahmed (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 150. Ayrıca toplumun ekonomik gelirleri noktasından hareketle yapılmış farklı bir tasnif için bk. Ebü'l-Abbas el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi keşfi'l-gümme*, Kerim Hilmi Ferhat (Kahire, Ayn li'l-dirâsât el-İnsâniyye, 2007), 147.

¹⁴ Zygmunt Bauman, *Sosyolojik Düşünmek*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul:Metis Yayınları,2019), 63.

ile ilişkileri belirleyen sebepleri oluşturmaktadır. İnsan etrafında şekillenen bütün yapılar ister küçük (aile, dernek, parti, mezhep, tarikat) ya da büyük oluşumlar (devlet, millet ve din gibi) olsun, kendisini ötekinden ayıran bir iddiaya sahiptir ve bu iddialar her grubun devamının büyük orandan kendisine bağlı olduğu söylemlerdir.¹⁵ Toplumsal hayatta dinî, siyasî ve ekonomik sebeplerin neden olduğu karşılaşmalarda, ön kabuller, ötekini sıradan bir Müslüman olmaktan çıkartıp, yabancı, sorunlu ve sakıncalı olarak görmeye; sonrasında ise kâle alınmaması gereken bir konuma indirgemeye sebep olmaktadır. Muhalif düşüncenin bu şekilde itibarsızlaştırılması kimi zaman metnin yazarı tarafından kurgulanmış olabilir. Zira itibarsızlaştırma bir metne konu olduğunda, ötekileştirme, damgalama ya da tekfir, kalıcı hale gelmeye başlar. Bu yaklaşımın sebebi olarak, insanların canları pahasına feda edecek değerlerin var olması, taassubu hayatta tutmaya devam eden en büyük sâik olarak görülebilir.¹⁶ Bu psikolojik hal, belli bir dönemde var olmuş bir mezhebin ve bu mezheplerden birine mensup kişinin karakter özelliklerini var olduğu tarihi sürecin dışına taşıyarak, Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at kimlikler kategorisini kalıcı hale getirir. Aslında bu kategorik yaklaşım, olumsuzlama olmaksızın da ortaya konabilir. Bu durumda yazar, ötekini sadece kusurları ile resmetmeyi, kendi öz kimliğinin üstünlüğünü ortaya çıkarma ameliyyesi olarak görmüş olur. Zira bu şekilde bir kategorizasyon bir mezhebin ve toplumun (Ehl-i Sünnet ya da İmamiyye) kendi nesnelleşmiş anlam dünyasını bir kuşaktan diğer bir kuşağa aktarma problemini çözmeyi hedeflemiştir.

Bu bağlamda makâlât geleneği, kendi görüşlerini dile getiren mezheplerin zaman içerisinde aynı üst kimlik(İslam) altında birleştiği diğer mezheplere dair ret ve kabullerini içeren algılarını açıklayan bir ilim dalı olarak temayüz etmiştir. Tarihsel süreçte, daha sonra yazılan makâlât eserleri önceki eserlerin ortaya koyduğu kategorilere/tasniflere sâdik kalarak yetmiş üç fırka hadisi

¹⁵ Hayati Hökelekli, "Müslüman ve Öteki; Farklı Dini Grupların birbirini Algılama Biçimi", *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab, Tartışmalı İlmî Toplantı* (12-13 Kasım 2005), (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2007), 405.

¹⁶ Alberto Toscano, *Fanatizm*, çev. Barış Özkul (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 25.

çerçevesinde mezhepleri incelemişlerdir. İlk anda tekrar gibi düşünülebilecek bu yaklaşım, müellifin anlam dünyasının oluşmasında yer tutan, her ne kadar var olmasa da, tarihi hatırası üzerinden var saydığı mezhepler ile kendi düşünce ve itikadını canlı tutmayı ve böylece iktidarını devam ettirmeyi hedeflemiş olduğu alandır.

Bu çerçevede Bağdâdî, eserindeki yaklaşımı ve ifadeleri ile dikkat çeken bir makâlât müellifidir. Yazmış olduğu metinde, muhaliflerin görüşlerini dile getirirken kimi zaman bizzat kendi görüşünü ya da bir görüşü rivayet eden nâkil olarak, bize benzeyen ama bizden olmayan “ötekiler”i tanımlayarak kendi Sünnilik tasavvurunu ve kimliğini açıklamaya çalışmış olduğu görülmektedir. Mezhebi kimliğini inşâ ederken kullanmış olduğu yetmiş üç fırka hadisinin yanı sıra, “öteki” kabul etmiş olduğu Ehl-i Bid’at’ın karakterini olumsuz örnekleri zikrederek dile getirmiş, bu mezheplere mensup kişilerin fizikî kusurlarını açığa çıkarmaktan da çekinmemiştir.

Bağdâdî’nin el-Farq’ında Üslup ve Yöntemin Zihinsel Arka Planı:

Dinler, inançlar ve özellikle mezhepler tarihinde, dini ve siyasi birliktelikleri oluşturan gruplar, kendi var oluşlarını pekiştirmek ve sağlamlaştırmak için kuvvetli bir “biz” duygusunu inşa etme ihtiyacı hissederler.¹⁷ Bunu yaparken mezhep taraftarları ve teorisyenleri karşı tarafın fikirlerini, temsilcilerini ve tarihlerini kötü yönleri ile resmetmeye çalışmakta ve pejoratif bir tavır sergilemektedirler. Hatta bir tehdit altında olduğunu varsaymak şeklinde anlaşılabilir bir tutum olarak, İslam toplumları içinde var olan itikadi ve siyasi mezheplerin tasviri, kimi müellifler tarafından güvenlik tehdidi olarak da görülebilmektedir.¹⁸

¹⁷ Bryan Wilson, *Dini Mezhepler*, ter. Ali İhsan Yitik-A. Bülent Ünal (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 42.

¹⁸ Bu noktada özellikle resmî yaklaşımı vurgulamak yerinde olacaktır. Örneğin Memlükler dönemi ansiklopedist müelliflerinden Kalkaşendî, Ehl-i bid’at grupların siyasi ve askeri güvenlik tehlikesinin olduğu dönemlerde bir tehdid unsuru olabileceğini dile getirmektedir. Bk. Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşandî, *Şubhu’l-aşâ fi şınâati’l-inşâ* (Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 19221), 1: 62-64.

Bağdâdî'nin eseri yazmasına konu olan "soru" ekseninde verilen cevaplar, sosyo-kültürel sâiklerin etkisiyle İslam tarihinde ortaya çıkmış olan itikadi mezheplerin "niçin" ortaya çıktığını merak etmiş olanlar için yazılmıştır. Ancak *el-Farq*'ın içinde Râzî'nin de temas etmiş olduğu "taassub", açıklamak ve ifade etmenin ötesinde mevcut metni, bir hedefi ve amacı olan, dolayısıyla sadece ilim için değil toplum için yazılmış; ve belli tasavvurları değiştirmek için telif edilmiş olduğu kanaatine sevk etmektedir. Bundan dolayı, *el-Farq*'ın müellifin zihnindeki amaca yönelik ifadeleri ve üslupları barındırması doğal bir süreçtir. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet'in kimliği ve özelliklerinin daima hatırlatılması gereken, "unutma" tehlikesinin var olduğu bir dönemmişçesine vurgunun tonunun koyulaştığı bir üslup ile telif edilmiş olduğu görülmektedir. Bu nokta birçok çalışmanın göz ardı ettiği bir husustur. Bağdâdî, Bağdat'ta doğmuş olmasına rağmen, Şii meyilleri bariz olan Büveyhiler iktidarının Sünnî olan Abbasî hilafetini kontrol altına aldığı bir dönemde doğmuş, bilemediğimiz bazı sebeplerden dolayı Nişabur'a babasıyla birlikte göç etmiş bir âlimdir. Babasının ve onun bu göçü zorunlu bir göç mü yoksa ilim tahsilinin devamı noktasında hissedilen ihtiyaca mebni alınmış bir karar mıdır? Görebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda bu konuya dair bilgiler bulunmamaktadır. Ancak İmamîyye Şia'sının ve Mutezile düşüncesinin uzlaşmasının bariz şekilde hissedildiği bir atmosferde, Bağdat'ı terk etmeleri bu tavrın bir hoşnutsuzluğun tezahürü olmasını akla getirmektedir.

Bağdâdî'nin *el-Farq*'ında dikkat çeken üslup, cedeli/diyalektik bir yaklaşımdır. Sözlükte "ipi sağlamca bükme, birini sert bir yere düşürmek, düşmanlık veya tartışmada çetin olmak" gibi anlamlara gelen cedel, Latince'de "dialectia" kelimesinin karşılığıdır. Mantık ilmi açısından "meşhur olan(meşhûrât) ile doğru kabul edilen (müsellâmât) öncüllerden oluşan kıyas" olarak tanımlanmış bir üslup ve sanattır.¹⁹ Bağdâdî, muhalif kabul etmiş olduğu "ötekiler" hakkında konuşurken genellikle bu üslubu benimsemiştir. Ehl-i

¹⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, *Kitâbü't-Tarîfât*, thk. Adil Enver Hıdır (Beyrut: Dârü'l-Marife, 2013), 72; Mahmud b. Hafız Hasan el-Hanefî el-Mağnisâvî, *Muğni't-tullâb* (İstanbul, el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 2013), 130; Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 28-210.

Bid'atin görüşlerinden bahsederken, fikirleri itibarsızlaştırma noktasında, kavramsal analiz ve tenkidin ötesinde, özellikle Bağdâdî'de de görüleceği gibi, meşhûrât türü önermelerle haklılığını ispatlamaya çalışmaktadır. Zira meşhûrât türü önermeler, toplumların dinsel, siyasal ahlakî ve örflerine dayalı birtakım kabuller üzerinden düşünceyi ortaya koymayı hedeflemektedir. Toplumun ya da muhalif düşüncenin temsilcilerinin zihinsel kodlarında var olan bu önermeler, inancın ve fikirlerin doğruluğunu ispat ve tespit noktasında temel veri olarak kullanılmıştır. Örneğin Bağdâdî, "eşyanın varlığı" konusunda Sofist felsefecilerle tartışırken onların temel kabullerini(müsellemât) kullanmak suretiyle, görüşleri ile dalga geçer. Bilgi ve gerçekliklerin biline bilirliliğini ve varlığını inkâr eden bu kişilere " *Onlar yani Sofistler farklı gruplara ayrılmışlardır. Onlardan bir kısmı 'şeylerin/varlıkların hakikati yoktur ve şeyleri bilmeye imkân da yoktur'derler. Bu grup görüşlerinde ısrarcı olanlardır. Bu kişileri dövmek ve cezalandırmak gerektiği gibi ellerinden mallarını da almak lazımdır. Dövmenin eleminden şikâyet edip mallarını istediklerinde onlara şöyle denir "acının hakikati yoksa sizdeki acıdan niçin şikâyet ediyorsunuz? Bu sıkıntının sebebi ne? Mallarınızın bir hakikati yoksa onları niçin geri istiyorsunuz? Niçin hakikati olmayanı istiyorsunuz?"* şeklinde²⁰ sorular sorarak düşüncelerini "alaya alarak" itibarsızlaştırmaya çalışır.²¹ Bununla birlikte İbn Haldun'un da temas etmiş olduğu gibi, cedel metodunda safsata ve mugalataya benzeyen birçok kıyasın varlığı/kullanılması bilinen bir gerçektir.²² Bağdâdî'nin eserinde konunun dışına çıkarak kendi savunduğu düşüncenin haklılığını ispat noktasında bu tarz yaklaşımlarını da görmek mümkündür. Zira tarih yazımı ve buna bağlı gelişen edebiyat, düşünülmesi ve ilan edilmesi gerekeni ve dolayısıyla inanılması zorunlu olanı; buna bağlı olarak savunulması gereken hakikat adına söz söylemenin bilimi olmuştur.²³ Bundan dolayı Bağdâdî de

²⁰ Bağdâdî, *Usûlu'd-dîn*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 16.

²¹ Hüseyin Doğan, *İslam Kelamında Cedel Anlayışı (Eşarî Abdülkâhir el-Bağdâdî Örneği)* (İstanbul:Rağbet Yayınları, 2015), 166.

²² İbn Haldun, *Mukaddime*, ter. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2004), 2:820.

²³ Michel de Certeau, *Tarih ve Psikanaliz*, çev. Ayşegül Sönmezay (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017), 9-10.

görülebileceği gibi, dil asla ‘masum’ ve ‘tarafsız’ bir ifade aracı olmamıştır.²⁴ Bu yöntem, çalışmamızda da ortaya konmaya çalışıldığı gibi, Bağdâdî tarafından, toplumsal hafızanın insan karakteri ve inancı arasında zorunlu olarak kabul edilmiş olan ilintiler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.²⁵

Bağdâdî’nin “Öteki”ni Tanımlarken Kullandığı Ahlakî Nitelemeler:

1. Vefasızlık (Gadr) ve Cimrilik (Buhl)

İnanç tarihinde kendi gibi düşünmeyen ve inanmayan insan ve gruplara/fırkalara karşı sergilenen tavır olumsuz karakterde olmuştur. Örneklerini başka dinlerde de görebileceğimiz bu söylem, birçok ahlakî kavram üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.²⁶ Bağdâdî’ye göre mezhepler içerisinde vefasızlık ve cimrilik ile meşhur olanlar Kûfe Râfizileridir. Ona göre bu meyanda Araplar içerisinde vefasız ve cimri olan kişi hakkında “*Küfeli’den daha cimri ve vefasız*” deyimini kullanılmıştır. İnsanın kötü huylarından sayılan vefasızlık kaynaklarda daha çok ‘gadr’ kavramı ile anlatılmıştır. Yahya İbn Adî’ye (ö.974) göre gadr, insanın fedakârlık etmekten ve vefa göstermekten uzak durmasıdır. Her ne kadar bazen bu tavır insanların kişisel menfaatlerini temin etmiş gibi gözükse de güven ve itimadı yıkan kötü huylardandır.²⁷ Yine cimrilik (el-Buhl) yardım edebilecek durumda iken yardım isteyen kişiden yardımı esirgemeye denmektedir.²⁸ Yardımın maddi ve manevi olmasının ötesinde tanıtımda vurgulanan, kişinin gücü ve imkânı varken, yardım isteyen yüz çevirmesi kötü huylardan bir diğeridir. Bağdâdî’nin,

²⁴ Derek Layder, *Sosyal Teoriye Giriş*, çev. Ümit Tatlıcan (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 137.

²⁵ Bağdâdî’nin eserlerinde cedel anlayışı belirgin bir renk olarak dikkat çekmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Doğan, *İslam Kelamında Cedel Anlayışı*, 125 vd.

²⁶ Örneğin 12. ve 13. Yüzyıllara Batı dünyasında Hristiyanlar, pagan ve sapkın kabul ettikleri insanlar için “kalleş, hilekâr ve yapmacık tavırları olan, alt-insanlar” kavramlarını kullanmaktaydılar. Bk. Dominique Schnapper, *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki*, çev. Ayşegül Sönmezay, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 43 vd.

²⁷ Yahya b. Adî, *Tehzibü’l-Ahlâk*, ter. Harun Kuşlu, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2013), 42-43.

²⁸ Yahya b. Adî, *Tehzibü’l-Ahlâk*, 46-47.

bu ifadenin tarihi olarak gerçekliğini bazı olaylar ile anlatmaya dikkat etmiş olduğu görülmektedir. Yaşanan tecrübeleri böyle bir sözün doğruluğunu ispatlamaya yarayan veriler olarak kullanan müellifin, kendini devre dışı bırakmaya çalıştığı ya da muhataplarına tarafgir davranmadığı hissini vermeyi hedeflemiş olabileceği ihtimali de düşünülebilir. Bağdâdi'ye göre özellikle Kûfe Râfizileri, tarihsel süreçte üç önemli olayda, kendilerine güvenenleri yalnız bırakmışlar, vefasızca davranmak suretiyle haklarındaki bu ithamı geçerli kılacak tutumlar sergilemişlerdir. Farklı dönemlerde gerçekleşen bu olaylarda gösterilen tavrın (vefasızlık) tekerrür etmesi de bir karakter özelliği olarak kendi aleyhlerine delil olacak şekilde meşruiyet kazanmıştır.

Öteki'nin bu karakterini yansıtan olaylardan birincisi, Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan'a biat emiş olan Kûfe Râfizileri'nin, Muaviye ile savaşa giderken Hz. Hasan'a karşı yapmış oldukları ihanettir. Bağdâdi'ye göre, Kûfeliler'den Sinan el-Cufi, Medâin yolunda Hz. Hasan'a saldırmış ve onu yaralamıştır. Bu durum karşısında Hz. Hasan, kendisine güvendiği Kûfeli taraftarlarında gördüğü samimiyetsizlik çözülme ve ayrıca uğramış olduğu saldırı onu Hilafet iddiasını terk etmeye sevk eden sebeplerden birisidir. Bağdâdi, burada sadece yapılan saldırıyı dile getirmiş ve onları vefasızlıkla itham etmiştir.²⁹ Diğer kaynaklar Hz. Hasan'ın Ubeydullah b. Abbas komutasındaki 12 bin kişilik ordunun 8 bin gibi büyük bir çoğunluğunun Muaviye tarafına geçtiğini, geri kalan 4 bin kişilik gücün kendisine vefa gösterdiğini zikretmektedir. Daha sonraki süreçte bu 4 bin kişilik grubun içinde bazı Hâriciler'in Hz. Hasan'ın barış niyetine itiraz etmeleri de diğer bir vefasızlık örneği kabul edilmiştir.³⁰

Bağdâdi'ye göre Kûfeli Râfiziler'in vefasızlık karakteri ile özdeş bir hale gelmelerine diğer bir sebep, onların Hz. Hüseyin'e karşı göstermiş oldukları ihanettir. Zira Kûfeli'ler, Hz. Hüseyin'e mektup yazmışlar ve ona Yezid b. Muaviye'nin halifeliğine karşı koymak üzere yardım edeceklerini beyan etmek üzere Kûfe'ye davet etmişlerdir. Ancak Râfiziler, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da muhasara edilmesi esnasında ve sonrasında yaşanan çatışmada ona yardım

²⁹ Bağdâdi, *el-Fark*, 45; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 30.

³⁰ Mehmet Bahaüddin Varol, *Hz. Hasan*, (Ankara: TDV. Yayınları, 2013), 156.

etmeyerek ihanet ederek bir vefasızlık ortaya koymuşlardır. Bağdadi'ye göre bu ihanetin yanı sıra Kûfeli Râfiziler, Hz. Hüseyin'i öldürme emri veren Ubeydullah b. Ziyad ile işbirliği yapmışlardır.³¹

Bağdadi'ye göre Kûfe Râfizilerinin vefasızlık ve cimriliklerinin diğer bir örneği Zeyd b. Ali isyanında yaşanmıştır. Zeyd b. Ali'nin, Emevi iktidarına karşı başlatmış olduğu isyanın ilk günlerinde yanında olan Kûfeliler, Emevi komutanı ve valisi Yusuf b. Ömer el-Haccâc üzerine yürüyüşe geçtiği esnada onu terk etmek suretiyle ihanet etmişlerdir. Bağdadi'ye göre onlar Zeyd b. Ali'ye yapmış oldukları bey'ati bozmuşlardır.³² Bunun neticesinde Zeyd b. Ali savaşı kaybetmiş ve öldürülmüştür. Bu noktada müellif, Kûfelilerin hangi sebepten dolayı Zeyd b. Ali'yi terk ettiklerinden bahsetmediği görülmektedir. Oysa tarih kaynaklarının verdiği bilgiler değerlendirildiğinde ilk iki sahabe hakkındaki görüşlerinden dolayı Zeyd b. Ali'yi terk ettikleri görülmektedir. Bunun üzerine Zeyd b. Ali'nin kendisini terk eden Kûfelilere "Rafeztumûnî/beni terk ettiniz" dediği ve Râfizi/terk eden isminin böylece ilk üç sahabeyi zemm eden kişileri tanımlamak için kullanıldığı bilinmektedir.³³

Bu noktada dikkat çeken Ehl-i Bid'at gruplarından olan Râfiziler'in vefasızlık/gadr ve cimrilik/buhl gibi iki sıfatla tanımlanmasıdır. Müellife göre 'öteki' kabul edilen gruplardan Râfiziler, kendi karakterleri icabı biatlerini bozmuşlar ve Ehl-i Beytin üç temsilcisine vefasızlık etmişlerdir. Ancak bu sıfatın bir diğer yönü, onların Ehl-i Beytin, yardım taleplerine karşı ellerinde imkân varken duyarsızlık içinde olmaları cimrilik/buhl göstermeleridir. Müellifin bu durumu anlatırken *gadr* ve *buhl* kelimelerini tercih edişi, Kûfeli Râfizilerin kendi mizaçları gereği bir yanlışın içinde olmalarının yanı sıra, bir ikaz sadedinde yardım çağrısına da duyarsız olmalarını ifade eden cimriliklerinin vurgulanması ve böylece vefasızlığın bir safha daha ileri boyutunu ortaya koyması bakımında dikkat çeken bir tanımlamadır. Müellif kelimelerin sözlük anlamlarının da ifade ettiği bu olumsuz ve kötü

³¹ Bağdadi, *el-Fark*, 45-46; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 30.

³² Bağdadi, *el-Fark*, 45; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 30.

³³ Mutahhar b. Tahir el-Makdisi, *el-Bedü ve't-târih*, (Port Said: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye), 6:49; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1986), 9:329.

huyların, Râfizilerin ve özellikle Kûfe Râfizilerinin karakteristik özelliği olduğunu vurgulamaya çalışmış; böylece muhatapların -ki eserinin mukaddimesinde de temas ettiği, kendisinden talepte bulunanların- zihninde 'öteki'nin resmini ve karakterini belirginleştirmeye çalışmış olduğunu görmekteyiz.

2. Tekfir:

Kelam tartışmalarında önemli bir konu da tekfir meselesidir. Özellikle tekfir, itikadi ve siyasi mezheplerin, muhaliflerini gerek itikadi gerekse siyasi meselelerde susturmak ya da onlar üzerinde sosyolojik ve psikolojik bir hâkimiyet kurmak için başvurduğu yöntemlerden biri olarak dikkat çekmektedir.³⁴ Farklı mezhep mensuplarının muhalifleri hakkında tekfir ithamına başvurmaları sıkça görülen psikolojik bir savunma silahıdır. Ya da başka bir ifade ile mezheplerin kendi aidiyet duygularını pekiştirmeleri için, muhalif düşüncüyü "kötülemek" ve "şüpheli bir konuma" oturtmak suretiyle mahkûm etmeleri ve böylece kendi aidiyetleri içerisinde mutluluk ve huzur duygusunu kalıcı kılma isteği insanın fitrî bir eğilimidir.³⁵ Hatta mezhepler oluşum süreçlerinde kendi kimlik bilinçlerini tanımlanabilir düşmanlar üzerinden inşa etmektedirler.³⁶ Bu bağlamda İslam mezheplerinin diğer mezhepleri tekfir etmeleri tarihi süreçte sıkça görülen bir tutum olmuştur.

İtikadî ve siyasi bir mezhep olan ve bunun yanı sıra tarihsel süreçte muhaliflerine karşı tekfir noktasında aşırı bir tutum sergilemiş olan Hâriciler, mezhepler tarihi kaynaklarında sıkça bahsedilmiş temel mezheplerden biridir.³⁷ Onların tarihi süreçte muhaliflerine karşı tavırları ve onlara karşı özellikle Hz. Ali'nin ortaya koyduğu siyaset daha sonraki süreçte fıkıh kaynaklarında resmî otoriteye/ halifeye karşı gelen isyancılara (*buğât*) karşı nasıl bir uygulamanın meşru olacağını gösterecek referans noktası kabul edilmiştir. Bu bağlamda Bağdâdî, Ehl-i Bid'at 'ın tanımlanmasında, karakterinin ortaya çıkarılmasında Hâriciler'i bir ölçü olarak

³⁴ Recep Ardoğan, "Ehl-i Sünnet Kelamında (Eş'ariyye ve Mâturîdiyye) Tekfirde Sınırlar -İman-Küfr Sınırlarını Belirlemede Başlıca İlkeler-", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 25, (2015): 315.

³⁵ Goffman, *Damga Örselelenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*, 32.

³⁶ Wilson, *Dini Mezhepler*, 42.

³⁷ Wilson, *Dini Mezhepler*, 42.

kullanır. Hâriciler'in tekfir noktasında sergilemiş oldukları tavrın, İslam düşünce geleneğindeki kötü imajı³⁸, diğer mezhepleri değerlendirme ve onlara dair imajı oluşturmada müellif tarafından kullanılmıştır. Zira ona göre 'öteki' kabul ettiği Ehl-i Bid'at'ın ortak noktalarından biri de muhaliflerini tekfir etmeleridir. Bu noktadan hareketle Şia'nın Ehl-i Bid'at gruplardan olması, sadece itikadi düşüncelerinden değil, onların da Hâriciler gibi tekfiri çokça kullanmalarındır.³⁹ Hatta Bağdâdî tekfir konusunda daha farklı bir özelliği de zikreder. Ona göre Ehl-i Bid'at sadece muhaliflerini tekfir etmekle kalmayıp, kendi mezhepleri içerisindeki alt gruplar hakkında da aynı yaklaşımı sergilemiştir.⁴⁰ Mezheplerin kendi içinde paradigmaya dair gerçekleşen tartışmalarda sergilemiş oldukları tekfirci yaklaşım sadece Hâriciler ve Şia'ya⁴¹ mahsus değildir. Bu noktada Mutezile⁴², Mürcie⁴³, Kaderiyye, Cehmiyye, Mücessime ve Müşebbihe de aynı tavrı sergilemektedirler.⁴⁴ Ona göre Ehl-i Bid'at'ın bu tavrı, Ehl-i Sünnet'e göre 'öteki'nin bir karakter özelliği olarak dikkat çekmektedir. Hatta Bağdâdî, *el-Farq* kitabında özellikle Ehl-i Sünnet'i tanımlarken "Ehl-i Sünnet'in Uyumu" başlığını kullanmış; Ehl-i Sünnet'e mensup olanların birbirlerini küfürle suçlamaktan uzak olduklarını; aralarında birbirlerinden uzaklaşmayı (*teberri*) gerektirecek ayrılıkların

³⁸ Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, ter. Selahaddin Ayaz (İstanbul; Pınar Yayınları, 2005), 23.

³⁹ Bağdâdî, *el-Farq*, 45; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 30.

⁴⁰ Bağdâdî, *el-Farq*, 312; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 287 vd.

⁴¹ Bağdâdî, *el-Farq*, 36.

⁴² Bağdâdî, *el-Farq*, 38; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 89, 131, 141. Örneğin Bağdâdî, Basra ve Bağdat Mutezilesinin arasındaki tartışmalara da temas eder. Ancak onun özellikle vurguladığı Basra Mutezilesi'nin Bağdat ekolünden Bişrel-Mutemir hakkındaki küfür ithamlarıdır. Müellife göre Bişr'in arkadaşları kendisini beş meselede tekfir etmişlerdir. Bağdâdî, bu konularda Bişr'in doğru görüşü savunduğunu, Basra Mutezilesinin hatalı olduğunu ve aslında Basralıların küfre düştüğünü zikreder. Bununla birlikte diğer konularda kendisinin de Bişr el-Mutemir'i tekfir etmesi tekfir tutumunun etkinliğini göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Bağdâdî, *el-Farq*, 140; Bkz. Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 114.

⁴³ Bağdâdî, *el-Farq*, 178; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

⁴⁴ Bağdâdî, *el-Farq*, 31; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 7-8. Bağdâdî, *el-Farq* kitabında görebildiğimiz kadarıyla mezhep içi tartışmalarda birbirlerini tekfir etmediği için Kerrâmiyye Kerrâmiyye'yi diğer makâlât yazarları aksine alt gruplara ayırmaksızın tek bir fırka olarak zikretmiştir. Müellif de bu konuya dikkat çekmektedir. Bkz. Bağdâdî, *el-Farq*, 189; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 160.

olmadığını söylemektedir.⁴⁵ Onların inkâr ve çelişkiye düşmediklerini, imanın zahirine muhalif bir durum ya da tekfiri gerektiren zorunlu bir durum olmadıkça küfür suçlamasının gerçekleşmediğini vurgulamaktadır. Her ne kadar Ehl-i Sünnet geleneğinde “Ehl-i Kible” nin tekfir edilmemesi genel bir prensip olarak benimsenmiş⁴⁶ olsa da bunun tersine tavırlar görülmüştür.⁴⁷ Bu durumda Ehl-i Sünnet’in tekfire başvuran heretik kabul edilen gruplardan/mezheplerden bir farkı olmaması gerekir. Bu takdirde muhalifi ‘tekfir ediyorlar’ ithamı ile mahkûm etmek paradoksal bir durumu ortaya çıkaracaktır. Bunun farkında olan Bağdâdî, tekfir konusundan hareketle yapmış olduğu eleştiride, temel konularda muhalif düşüncenin dışlanması ve tekfir edilmesinden çok, temel olarak aynı itikadi ve siyasi inançları savunan, buna rağmen detay konularda ‘birbirini tekfir etmenin’ bir karakter özelliği olarak sadece Ehl-i Bid’at/öteki mezheplerde ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu noktadan hareketle vurgulanması gereken müspet tavır ve tabii olarak Ehl-i Sünnet’in özelliği birbirlerini küfürle itham etmemeleri hatta temel(usûl) konularda tartışma ve çekişme dahi olmamasıdır.⁴⁸ Bu yaklaşımın bir neticesi olarak Sünnî kelimelerin da mezkûr tartışmalarda vurguladıkları nokta “kendi içindeki uyum” olmuştur.⁴⁹

3. Bedensel Kusurlar/Çirkinlik:

Muhalif kabul edilen insan ve grupların kötülenmesi kimlik taassubunun bir tezahürüdür. Birçok insan ve grup, öteki kabul ettiği kişi ve grupları eleştirmede, görüşlerinin değersiz olduğunu

⁴⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 314 vd; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 289.

⁴⁶ Muhyiddin b. Bahaüddin, *Şerhu’l- Fıkhu’l-ekber*, (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1998), 306; Teftâzânî, *Şerhu’l-Akâid*, Thk. Mehmed Can, 1. Baskı (İstanbul: Dârü’ş-Şafaka, 2017), 468; İbn Ebi’l-İzz, *Şerhu Akidetit-Tahâviyye*, thk, Şuayb Arnâut -Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, 2. Baskı(Dimeşk: Darü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2012) 2:487-490.

⁴⁷ Süleyman Dünya, *İmam Gazali ve İman Küfür Sınırı*, ter. Ahmet Turan Aslan (İstanbul: Risale Yayınları, 1992),146,148.

⁴⁸ İbn Kemal Paşa, *Mesâilü’l-İhtilâf beyne’l-Eşâira ve’l-Mâturidiyye*, thk. Said Abdüllatif Fûde (Ürdün:Dârül Feth, 2009), 20.

⁴⁹ Bağdâdî, bazen itidalli bir yaklaşım göstermekten uzak ifadeleri kullanmaktan da çekinmez. Örneğin Mutezile ve Kaderiyye’nin bazı liderlerinin tekfir edilmesi gerektiğini dile getirmekte, bu kişiler hakkında tekfirin zorunlu olduğunu kabul etmektedir. Bk. Bağdâdî, *Usûlü’l-Dîn*, 359.

vurgulamada çoğu zaman, insanların bedensel kusurlarını dile getirmek suretiyle söylemlerini kuvvetlendirme yolunu tercih etmişlerdir. Atasözleri ve deyimlerde de bu yönde yaklaşımları görmek mümkündür. Bu tavra Bağdâdî’de de rastlanmaktadır. O da Ehl-i bid’at mezhep kurucularının bazısını ya da mezhep içinde tanınmış kimi düşünürleri bedensel kusurları ile tasvir etmekten çekinmez. Örneğin Kâmilîyye mezhebi liderlerinden olduğu gibi aynı zamanda şâir de olan Beşşâr, kaynakların ifadelerine göre a’madır.⁵⁰ Bu durumun farkında olan müellif, Beşşâr’ın bu bedensel durumunu onun fikirleri ile irtibatlandırmak suretiyle, eleştirel şiirlere yer verir. Örneğin Bağdâdî, Beşşâr’ın fikirlerini eleştiren şair Safvân el-Ensârî “Allah’a giden doğru yoldan uzak olan ey kör adam!” diye kınamış olduğu şiirleri zikreder. Yine şiirin devamında Safvân, Beşşâr’ın dine yeni şeyler sokmaya çalışan (Ehl-i bid’at), kin ve düşmanlık duygularının esiri olmuş bir insan olduğunu söylemekte ve akabinde “Deprem geçirmiş arazi biçimli yüzünle”⁵¹ demek suretiyle bedensel kusurları öne çıkaran şiiri örnek olarak zikretmektedir. Kişinin fikirleri ve inançlarının eleştirildiği bir metin/şiirde diğer bedensel kusurların vurgulanmasının, muhatapların zihinlerinde Ehl-i Bid’atin imajını oluşturma ve pekiştirme için müellif tarafından tercih edilmiş olması muhtemeldir. Yine aynı şiirin devamında başka bir şâirin Beşşâr hakkında “kör bir maymundan daha çirkin olan bir maymun”⁵² şeklindeki itham, “körlük” durumunun sadece bedensel bir kusur olmanın ötesinde olumsuz bir anlam taşıdığına yapılan vurguyu anlatmak için kullanıldığı fikrini güçlendirmektedir. Bu eleştirinin haklı olduğunu vurgulamak istediği anlaşılan Bağdâdî, Beşşâr’ın bu eleştiriler karşısından çok üzüldüğünü ve kendisini görüp tavsif edenlere karşı kendisi göremediği için eksik bir tavsifte bulunduğunu söylediğini nakleder. Bu durumda esas olan fikirleri ve inançları ortaya koymak ve savunmak kabul edilmiş olsa bile kendi muhalifini tam anlamıyla tavsif edememek, öteki’ne ait imajı resmedemektir.⁵³ Yani fikirlerin savunulması noktasında fizikî özelliklerin de ortaya konmasının, muhalifin görüşünün batıl/yanlış

⁵⁰ Bağdâdî, *e-Farq*, 56; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 41.

⁵¹ Bağdâdî, *e-Farq*, 57; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 42.

⁵² Bağdâdî, *e-Farq*, 58; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 43.

⁵³ Bağdâdî, *e-Farq*, 58; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 43.

olduğunu ortaya çıkarılmasında kalıcılık sağladığının kabul edildiği görülmektedir. Bu bağlamda Bağdâdi'nin "körlükten" hareketle diğer bir eleştirisi Mukannaiyye mezhebinin kurucusu olan el-Mukanna' el-Horasânî (ö. 161/778 [?]) hakkındaki tavsifte görülmektedir. Bağdâdi, Mukanna' nın "tek gözlü/bir gözü kör olan çamaşırçı" olduğunu zikreder.⁵⁴ Kaynakların birçoğunda Mukanna'nın bir gözünün kör olduğu, bu durumdan rahatsız olduğu için yüzüne bir peçe(kınâ') örttüğü için kendisine Mukanna' (peçe örtünen) ismi verildiğine dair bilgiler vardır.⁵⁵ Müellifin Mukanna' hakkında onun mesleğini söylemekle yetinmeyip "körlük" şeklinde bir açıklamayı ve tavsifi tercih etmesi, yukarıda ortaya konan yazarın metin üzerinde inşâ etmeye çalışmış olduğu Ehl-i Bid'at olan kimselerin fizikî tasvirinin bir neticesi olarak kabul edilebilir. Nitekim Râzî, Mukanna'nın meslekî ve fizikî özelliklerini zikretmeksizin Ebu Müslim'in tabiiilerinden olduğunu ve ulûhiyyet iddiasında bulunduğunu zikretmekle yetinmiştir.⁵⁶

Konunun anlaşılması bakımından diğer bir örnek Mutezile tarihinde önemli bir yeri olan Câhız (ö.255/869)'dır. Câhız Mutezile'nin önde gelen teorisyenlerinden biridir. İlmî birikimi ve edebî bilgisinin üstünlüğünü yazdığı eserleri ile ortaya koymuş olan Câhız, birçok kaynakta çeşitli yönleri ile değerlendirilmiş bir düşünür olarak dikkat çekmektedir. Bağdâdi'nin eserinde Mutezile önderleri içinde en ağır eleştirdiği kişilerin başında Câhız gelmektedir. Ona dair verdiği bilgilerin şahsa özel olması tartışılmaz bir husustur. Câhız, kaynaklarda Arap-Zenci melezi olarak anlatılmaktadır. Kısa boylu olduğu, patlak gözlü olduğu için kendisine (Câhız) dendiği yüzünün çirkin olması sebebiyle Halife Mütevekkil Alellah'ın onu çocuklarına hoca tayin etmekten vazgeçtiği anlatılır.⁵⁷ Makalemizde konu edindiğimiz problemin

⁵⁴ Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 200.

⁵⁵ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1930), 4:143; Tahir b. Muhammed el-İsferâinî, *et-Tebisîr fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, thk. Kemal Yusuf, (Lübnan; Âlemül-Kütüb, 1983), 1:120; Mustafa Öz "Mukanna' el-Horasânî", *DİA*, 31:124-125. Dîa maddesindeki "şaşı" tercümesi yanlıştır. Doğrusu, "اعور" kelimesinin "tek gözlü" olarak tercüme edilmesidir.

⁵⁶ Râzî, Fahreddin, *İtikâdâtü'l-Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, T.y), 79.

⁵⁷ Ramazan Şeşen, "Câhız", *DİA*, (Ankara: TDV Yayınları, 1993, 7:20-24

bağlamında, İslam düşünce tarihinde edebi şöhretinin yanı sıra çirkinliği ile meşhur olan bir kişinin özelliklerinin Bağdâdi tarafından zikredilmesinin nasıl bir ideolojik yönü olabilir? şeklinde bir sorunun akla gelmesi kaçınılmazdır. Aslında bu sorunun cevabı müellifin eserinde ortaya koyduğu yaklaşımla ilgilidir. *El-Farık*'ın mukaddimesinde beyan ettiği “sağlam dinin ve doğru yolun ortaya çıkarılması ve bu yolun, sapık yollar ve bozulmuş görüşlerden ayırt edilmesi” yaklaşımının, metnin ilerleyen bölümlerinde silikleşmesi ile alakalıdır. Düşünce ve fikir tarihinde, anlatılması gereken hususların yanı sıra farklı konulara temas edilmesi, “öteki” nin fikirleri ile birlikte fiziksel ve karakter özelliklerinin ortaya konması her şeyden önce yazarın giriş kısmında söylediği niyetin dışına çıkıldığının bir göstergesidir. Örneğin Câhız'ın çirkin olduğu meşhur bir durumdur. Müellif onu düz bir anlatımla tavsif etmez. Onun çirkinliği hakkında “Câhız'a insan diyenlerin tövbe etmesi gerektiğini” ifade etmesi ya da onun Arap olduğunu kabul eden el-Ka'bi'nin görüşlerini eleştirmesi ve Câhız'ın her konu hakkında kitap yazmasına rağmen, atalarını ortaya koyan eserler yazmadığı gibi tam tersine atalarını aşırı derecede eleştirdiğini söyler. Yine Bağdâdi konuya ideolojik yaklaştığını ortaya koyduğu cümlede “Câhız'la övünen kimseyi, ona teslim ettik gitti(!) Ehl-i Sünnet'in el-Câhız hakkındaki görüşü de şâirin onun hakkında söylediği şu beyitlerdeki gibidir:

“Eğer domuz, bir kat daha çirkin olsaydı, onun çirkinliği el-Câhız'ın çirkinliğinden daha az olurdu

*Kendini cehenneme geçiren bir adamdır o ve ona bakan her gözdeki çapaktır o.”*⁵⁸

Metinde de görüleceği gibi Câhız'ın çirkinliği hakkındaki kanaat, müellif tarafından Ehl-i Bid'at inancı ile ilişkilendirilmiştir. Yani insanın fizyolojik bir durumunu ortaya koyan şiir ya da görüşler itikadi bir anlayışın görüşü ile desteklenip okuyucu ve metnin yazılmasına sebep olan kişilere/öğrencilere açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım, müellifin ve ondan açıklama bekleyen kişilerin zihinlerinde var olan Mutezile algısını, olumsuz yönde pekiştirmeye matuf bir tavır olarak görülebilir. Sanki müellif,

⁵⁸ Bağdâdi, *e-Farık*, 157; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 128-129.

Câhız'ın çirkinliği ile itikadi görüşleri arasında bir aynılık oluşturmuş, Ehl-i Bid'ati -ki burada özellikle Câhız ve Mutezile-sonraki kuşaklara resmetmeye gayret etmiş, kendi dönemine kadar gelen olumsuz imajı kalıcı hale getirmeye çalışmıştır. Mutezile önderleri hakkındaki olumsuz imaj sadece Câhız ile sınırlı değildir. Yine Bağdâdi'ye göre Mutezile kurucularından olan Amr b. Ubeyd ise sesinin çirkinliği ile meşhurdur. Hatta müellif Amr'ın sesinin bir kadın köleye benzediğini zikretmektedir.⁵⁹

Bedensel kusurların ön plana çıkarıldığı yaklaşımın daha genel anlamda bir mezhep için kullanıldığı da olmuştur. Bu bağlamda Eftahiyye grubu da Ammariyye mezhebine mensup kişilere verilen bir isimdir. Onlara göre Cafer es-Sadık'ın büyük oğlu Abdullah (ö.149/766) babasından sonra hak olan imamdır. Abdullah'ın ayakları düztaban olduğu için bu görüşte olanlara "Eftahiyye/Düz Tabancılar" ismi verilmiştir. Bu isimlendirme mezhepler tarihi yazarları tarafından kabul edilmiş ve eserlerinde zikredilmiştir.

4. Köle ve Esir Kökenli olmak:

Hz. Peygamber döneminde İslam toplumu genel olarak Arap kabilelerinden oluşmaktaydı. Bununla birlikte Arap kökenli olmayan Selman el-Fârisi, Bilal el-Habeşî ve Mikdâd b. Esved gibi sahabeler de bulunmaktaydı. Bu kişiler daha çok köle olan ve daha sonra değişik yollarla hürriyetine kavuşmuşlardı. Hz. Peygamber ve Hulefa-i Râşidîn döneminde toplumsal statüleri sebebiyle farklı bir muameleye maruz kalmamış, İslam'a hizmetleri ve kabiliyetlerine göre ordu komutanlığı, valilik gibi vazifelerle, liyakatlerine uygun bir şekilde görevlendirilmişlerdir.⁶⁰ Ancak bu dönemde toplumu oluşturan çoğunluğun Araplardan meydana gelmesi, birçok sahabenin hayatta olması gibi etkenler sebebiyle daha çok idari görevlerde Arap asıllı olanları görmek mümkündür. Fetihler ile birlikte toplumda mevalinin çoğalması dengeleri mevali lehine değiştirmiştir. Fetihler döneminde Arapların fatih bir millet olduğunu ve bu yönleriyle diğer milletlerden üstün olduğunu

⁵⁹ Bağdâdi, *e-Farık*,108; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 86.

⁶⁰ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 52,55,63.

savunan bir zümre ortaya çıkmış⁶¹ olsa da, diğer milletlerin Müslüman olması ile nüfus dengesi mevâlinin sosyal hayatın birçok yönünde aktif olmasını ve baskın yapıya dönüşmesini hızlandırmıştır. Hatta bazı uygulamalara karşı isyan eden gruplar içerisinde, mevâlî etkin bir rol oynamıştır.⁶² Mevcut düzenin değişmesinde ve sosyal, ekonomik, siyasi ve dini iç karışıklıkların çıkmasında mevâlinin rolünün etkili olması, Arap kökenli olanlarda bir tepkinin de doğmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle siyasi tartışmaların neticesinde ortaya çıkan fitne olaylarında mevâlinin rolü, daha sonra kendileri hakkında olumsuz bakış açısının doğmasına, kişilerin ırkı ve sosyal statüsüne bağlı olmayan konularda bile itham edilmelerine sebebiyet vermiştir. Bu noktada Bağdâdî, kimi Arap müellifler tarafından dile getirilen “Dinlerde dalalet ve bidat işleri ancak köle çocuklarından çıkmıştır” sözünü zikretmekte olduğu görülmektedir.⁶³ O bu düşüncesini bütün mezhepler ve liderleri hakkında söylemese de kimi noktalarda bu yargıyı destekleyen ifadeler kurarak, Ehl-i Bid’atin kimliğini belirginleştirmeye ve hafızalarda kalıcı hale getirmeye çalışmış olduğu görülmektedir. Örneğin müellif, Mutezile mezhebinin kurucularından olan Amr b. Ubeyd hakkında “O, Kâbil esirlerindendi”⁶⁴ demiş yine Mutezile’nin önderlerinden olan Huzeyl b. Allâf hakkında da “Abdülkays’ın azatlı bir kölesi idi ve bidatlerin çoğu esirlerin arasından çıktığı için o da esir çocuklarının yolunu tuttu” ifadelerini⁶⁵ kullanmıştır. Bu “kölelik” ithamları karşısında kimi müelliflerin aksini iddia etmeleri karşısında Bağdâdî eleştirel tavrını bu müelliflere karşı da sergilemiştir. Örneğin Bağdâdî’nin Ka’bi’yi eleştirdiği konulardan biri de, Ehl-i Bid’at’ten olan Câhız’ın esir değil de Arap olduğunu ispatlamaya çalışması olmuştur.⁶⁶ Daha önce de temas etmiş olduğumuz gibi, Câhız’ın kendi dedelerini aşırı derecede tenkit etmesi, Bağdâdî tarafından onun Arap olmadığının delili kabul edilmesi de aynı yaklaşımın bir tezahürü kabul edilebilir.

⁶¹ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, 72.

⁶² Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, 158.

⁶³ Bağdâdî, *e-Farq*, 101; Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 87.

⁶⁴ Bağdâdî, *e-Farq*, 101; Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 87.

⁶⁵ Bağdâdî, *e-Farq*, 101; Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 88.

⁶⁶ Bağdâdî, *e-Farq*, 156; Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 128.

Aynı şekilde Bağdâdî, Bâtınilerin ilk önderlerinden olan Meymun b. Deysan'ın da(ö. II/VIII. yüzyıl?) Arap olmayıp, köle asıllı olduğunu kaydetmiştir. Bağdâdî'ye göre Meymun , Bâtinî daveti gerçekleştirmesinde Müslüman olmadığı dönemde babasının dini olan Mecusilik inancını⁶⁷ İslam toplumunda gizlemek için Bâtinî düşüncüyü benimsemiştir. İslam düşünce tarihinde derin izler bırakmış olan Bâtiniler'in kurucunun Mecusî asıllı bir köle olduğunun vurgulanması, bu düşüncüyü benimsemeyenlerin nezdinde Bâtinî inancın bâtil olma noktasındaki kanaatleri daha da pekiştirecek bir kanıt olarak müellif tarafından zikredilmiştir.

Bu bağlamda örneğin Bağdâdî, Kerrâmiyye mezhebi ve görüşleri hakkında bilgi verirken "...biz bunların görüşlerini tiksinti ile anlatacağız" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Yine bu görüşleri benimseyenler hakkında "Orada, Nişapur'un köylerinden câhil ve ezilmiş küçük bir topluluk, onun bid'atlerine uydu" demek suretiyle öteki olarak kabul etmiş olduğu Ehl-i Bid'at'in toplumsal tabanının azlığı ve keyfiyet yönünden eksiklerini açıklamayı hedeflemiş olduğu görülmektedir.⁶⁸

5. Günahkârlık:

İnsanların ve toplumların zihniyetini oluşturmada inanç, kültür ve eğitimin katkısı olduğu açıktır. Bu bağlamda insanların zihniyetleri ve davranışları arasında bir korelasyon olduğu kabul edilmektedir. Toplumların ve insanların varoluş, düşünüş ve hareketleri belirleyen zihniyetler ile iradî fiillerin bağdaşık/mütecânis olduğu kabul edilmektedir.⁶⁹ Bu anlayışın aşırı yorumu Bâtinî gruplarda gözükten tenâsüh anlayışında görülmektedir. Tenasüh anlayışını benimseyenlere göre dünya hayatını kötü şekilde yaşamış olan, batıl inanç sahibi olanlar, yalan, hırsızlık ve zülüm işleyenler öldükten sonra yaptıkları kötülöklere uygun olacak şekilde bir hayvan bedeninde azap göreceklerdir. Hatta bu dünyada ruhlar bedene girmeden önce

⁶⁷ Bağdâdî, *e-Farq*, 256; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 228.

⁶⁸ Bağdâdî, *e-Farq*, 189; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*,160. Bu yaklaşımın bir benzerini "alt-insan" tanımı altında Ortaçağ düşüncesinde görmek mümkündür. Bkz. Goffman, *Damga*, 85 vd.

⁶⁹ Sayar, Süleyman, "Yahudi Karakteri (Tarihi ve Sosyo-Psikolojik Bir Yaklaşım), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/ 9, (2000), 311.

ruhlar âleminde Allah'ı tanımayanların, itaati az olanların ve günahkâr olanların dünyadaki halinin daha çirkin olduğuna inanırlar.⁷⁰ Ahlak, inanç ve karakter arasında bir ilgi olduğu en eski anlayışlarda da bulunan bir yaklaşımdır. Bu bağlamda içimizdeki-öteki'nin inançları ve fikirleri cihetiyle Ehl-i Bid'at olarak tanımlanmasının yanında, bu inançların çerçevesinde fiillerinin de Ehl-i Bid'at vel'Ehvâ şeklinde isimlendirmesine uygun olduğunun ortaya konması gerektiğini düşünen Bağdâdi, Müslüman toplum ve özellikle yazmış olduğu eserini okuyacakları insanlara onların kötü fiillerini ve ahlaksızlıklarını ortaya koyacak örnekler vermektedir. Böylece inanç ve eylemin aynı düzleme getirilmesi gerçekleşmiş olacaktır. Ya da kelamcıların yapmış olduğu gibi, eserden hareketle (günahlar ve ahlaksızlıklar) müessire (Ehl-i Bid'at) ve müessir hakkındaki kanaate varılmış olacaktır. Bu yaklaşımı Bağdâdi metinde hissettirmiştir. Bu bağlamda tarihi süreç içinde kendisi ve kendisi gibi düşünenlerin yukarıda ortaya konan tezin aksine, Ehl-Bid'at olarak tanımlananlar tarafından ortaya konan güzel eserlerin olup olmadığı sorusu bir problem olarak cevaplandırılmalıdır. Bağdâdi bunun farkında olsa gerek, bu şekilde muhtemel bir soruyu cevaplandırmıştır. Ona göre tarihte ilmin yayılmasında Ehl-i Sünnet'i geçebilecek hiçbir fırka yoktur. İslam ülkelerindeki imar çalışmaları mukayese için ortadadır. Yani Ehl-i Bid'at ile Ehl-i Sünnet'in ortaya koymuş oldukları eserler mukayese edilmelidir. Bu noktada "Niçin mukayese edilmelidir?" sorusu akla gelmektedir. Zira ona göre eserlerin güzelliği – ki Ehl-i Sünnet'e mensup olan kişiler ve devletler tarafından tesis edilmiştir- eserleri yapan kişilerin güzelliğini ortaya koyması için delil kabul edilmektedir. İşte tam bu noktada muhtemel bir diğer soru Şii-İsmailî Fatımiler'in ortaya koyduğu eserlerdir. Bağdâdi'nin mantığına göre, güzel eserler Ehl-i Sünnet'e mensup olanlara ait ise, Fatımiler'in güzel eserleri ile itikatları arasındaki çelişki nasıl telif edilip giderilmelidir. Aksi durumda Bağdâdi'nin söyledikleri ile metnin satır aralarında gizli olan ithamların bir değerinin ve gerçekliğinin olmaması gerekecektir. Görebildiğimiz kadarıyla Bağdâdi bu soruya hazırlıklıdır. O, bu durumu "*Ubeydilerden bir kısmının imar konusundaki çalışmalarına gelince..*"⁷¹ şeklinde ifade ederek

⁷⁰ Bağdâdi, *e-Farq*, 237-238; Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 210-211.

⁷¹ Bağdâdi, *e-Farq*, 317; Fırlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 293.

açıklamaya başlar. Ehl-i Bid'at kabul edilen bir fırkanın kurduğu Ubeydiler'in eserleri inkâr edilemeyecek kadar güzeldir" cümlesiyle cevaplamaya başlamış ve bu iddiayı/soruyu kabul eder gözükmiştir. Kanaatimizce Bağdâdî burada bu genel kanaati kabul ediyor gibi gözükse de iki noktada Ehl-i Bid'at'e karşı küçümseme ve hafife alarak bu genel kabulü itibarsızlaştırma ve değersizleştirmeye çalışmıştır. İlk olarak İsmaililer'in Mısır ve civarında kurdukları devletin adı Fâtimiler'dir. Bağdâdî muhtemel soruya ise "Ubeydiler" diyerek onları "kölelerin/köleciklerin) devleti olarak isimlendirmiştir.⁷² Aslında bu isimlendirme Ehl-i Bid'at mezheplere mensup olanlar hakkında yukarıda işaret ettiğimiz yaklaşımın devlet ölçeğinde sergilenmiş bir tezahürüdür. Yani devlet ismi üzerinde yapılan bir değerlendirme ile soruyu değersizleştirmiştir. Yine "*bir kısmının*" ifadesi de dikkat çekmektedir. Ona göre "şayet Ubeydiler'in güzel eserleri varsa" bu haslet bütün mensuplarına ve yöneticilerinin tamamına ait değil sadece bir kısmı için geçerlidir. Dolayısıyla Fatimiler'e ait eserler çok olmadığı için, onların eserlerinin hepsini güzel kabul etmeyiz demektir. Yine ona göre (bir kısım) güzellikler onların zâtî özelliklerinden kaynaklanmamaktadır. Fatimiler'in iktidarları döneminde Abbasiler başta olmak üzere diğer İslam devletleri siyasi ve iktisadi anlamda karışıklıklar ve krizler yaşamışlardır. Bu sosyal ve iktisadi sebepler Sünnî iktidarların dile getirilebilecek eserler ortaya koymalarını engellemiştir. Dolayısıyla Fâtimiler'in eserlerinin güzelliği, kendileri ile mukayese edilebilecek diğer eserler verilmediği içindir.⁷³ Konuyu bu şekilde açıklayan Bağdâdî, eser ve inanç arasındaki kendi kurmuş olduğu alakayı daha da net bir şekilde ve ideolojik bir yaklaşımla ;"*Ayrıca inançlarının kötülüğü göz önüne alınca, yaptıkları işlerin bir yeri ve kıymeti yoktur. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Putu tapanların, kendilerinin inkârcı olduklarını itiraf edip dururken Allah'ın mescidlerini onarmaları gerekmez."*⁷⁴ şeklinde açıklamıştır.

⁷² Bağdâdî, *e-Farq*, 317; Fıglalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 293.

⁷³ Bağdâdî, *e-Farq*, 317; Fıglalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 293.

⁷⁴ Tevbe, 9/17.

Müellif bu hususların dışında Ehl-i Bid'at mensuplarının içki içtiklerini⁷⁵, açıktan günah işlediklerini⁷⁶, haksız yere insan öldürdüklerini⁷⁷, Cenâhiyye mezhebi mensuplarının livata gibi cürümler işlediklerini⁷⁸ zikreder. Böylece Bağdâdî, bu ifadeler ile muhalif kabul etmiş olduğu içimizdeki ötekiler hakkında günah motiflerini ikame etmek suretiyle, mezhepler arasındaki sınırları belirginleştirmeye, “biz” ve “öteki”ni metin üzerinden tüm yönleri ile tanımlamaya çalışmıştır.

6. Tutarsızlık/ Yalancılık:

Bu bağlamda Ehl-i Bid'atin inanç ve itikatlarının çirkinliğinin ortaya konması noktasında Bağdâdî, onların işlemiş oldukları kimi günahları zikretmiştir. Örneğin Ehl-i Bid'at'ın işlemiş olduğu günahların başında yalancılık gelmektedir. Yalancılık, Müslümana yakıştırılmayan, diğer günahlara nazaran müminlerde olmaması gereken bir sıfat olarak Hz. Peygamber tarafından dile getirilmiştir. Yine yalancılık hadislerde münafıklığın bir alameti olarak geçmektedir. Bu bağlamda Bağdâdî bazı örnekler vermektedir. Mesela Mutezile'nin bazı mensupları kendi önderlerinin üstünlüklerini göstermek için yalana başvurmuşlardır. Bağdâdî'ye göre onlar İskâfî'nin üstünlüğünü göstermek için, Muhammed b. el-Hasan'ın İskâfî'yi gördüğünde tazim için atından indiğini iddia etmişlerdir. Bu iddianın tarihsel açıdan mümkün olmadığını ileri süren müellif aynı şekilde itikadi açıdan aralarında ihtilaf bulunduğu için kendisini küfürle itham eden İskâfî için Muhammed b. el-Hasan'ın atından inmesinin aklen de mümkün olmadığı dile getirir.⁷⁹ Yine tenâsühe inanan Abdülkerim b. Ebi'l-Avcâ'nın iddialarından dolayı kendisini öldürmek isteyen Kûfe Valisi Ebu Cafer b. Muhammed b. Süleyman'a “Siz beni katiiyen öldüremeyeceksiniz; çünkü dört bin hadis uydurmuş durumdayım. Bu hadislerle haramları helal, helalleri haram kıldım. Râfıza'ya oruçlu oldukları günlerinde oruçlarını açtırdım, oruçlu olmaları

⁷⁵ Bağdâdî, *e-Fark*, 135,153,154 ,168, 216; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 110, 126,127, 140, 189,

⁷⁶ Bağdâdî, *e-Fark*, 168; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 140.

⁷⁷ Bağdâdî, *e-Fark*, 215; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 187.

⁷⁸ Bağdâdî, *e-Fark*, 216-217; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 189-90.

⁷⁹ Bağdâdî, *e-Fark*, 151; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*,124-125.

gereken günlerde de oruç tutturdum” diyerek yalancılığını itiraf etmiştir. Bağdâdî, Ehl-i Bid’at’ın iddialarındaki “yalanın” kimi zaman kendi taraftarlarınca da anlaşıldığını zikrederek, mezhep içindeki tutarsızlıkların aşikâr olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Muğiriyye mezhebine mensup Câbir b. el-Cu’fi’nin Muğire b. Saîd’in kendisine vasiyette bulunduğunu iddia etmiştir. Daha sonra Bekir el-Aver el-Heceri, Câbir’in kendisine vasiyette bulunduğunu ve asla ölmeyeceğini ileri sürmüştü; böylece Muğire’den itibaren birikmiş olan malları “alay edercesine yemiş”tir. Daha sonra Bekir’in ölmesi üzerine taraftarları onun bir yalancı olduğunu anlamışlar ve onu lanetlemişlerdir.⁸⁰ Bağdâdî, Ehl-i Bid’at’ın bazı grupların önderlerinin büyük günahlardan şarap içmek⁸¹ gibi fiilleri olduğunu ve bundan dolayı fasık olduklarını zikreder.⁸²

7. Korkaklık:

Kur’an-ı Kerim’e göre inanç yönünden kararsızlık içinde yüzen münafikların bariz vasıflarından birisi de korkak olmalarıdır.⁸³ Korkaklık, endişe içinde olup kötü bir akıbetten korkmak, kendini güvende hissetmemektir.⁸⁴ Münafikların içlerinde saklamış oldukları farklı inancın açığa çıkmasının toplum içinde kendi aleyhlerinde bir baskı oluşturmamasından korktukları için, toplumdan uzaklaşacak yerler aradıkları bildirilmektedir. Bu özellik, kimi fırka mensuplarında var olması, müellif tarafından dile getirilmiştir. Burada müellif, muhataplar tarafından anlaşılacak bir tavır ile münafikların bir özelliğini Ehl-i Bid’at’ın de ortak olduğu bir tutum olarak sunmuştur. Ehl-i Bid’at’i nifak ile itham etmeden, zihinlerde aynileştirmeye çalışmış gibidir. Bağdâdî’ye göre Mutezile mezhebine mensup olanlar korkaklıkla maruf olmuşlardır. Toplumsal baskıdan korkan Mutezile önderleri dinî fikirlerini gizlemişlerdir. Bu tavır onların kaypak bir karaktere bürünmesine de sebep olmuştur. Bağdâdî’ye göre Mutezile mezhebi, Hâricîler’in kaypak bir şeklidir. Tarihte taraftarlarının cesur ve gözü pek olması; fikirlerini ölüm

⁸⁰ Bağdâdî, *e-Fark*, 212; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 184.

⁸¹ Bağdâdî, *e-Fark*, 153, 154, 168, 216; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 126, 140, 189

⁸² Bağdâdî, *e-Fark*, 168; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 140.

⁸³ Tevbe, 9/56-57.

⁸⁴ İbn ‘Adî, *Tehzibü’l-ağlâk*, 46.

pahasına da olsa savunmayı şîâr edinmeleri ile meşhur olan Hâricîler'in aksine Mutezile mensupları Hâricîler'in fikirlerini paylaşmış olsalar bile muhalifleri ile çarpışmaktan korktukları için görüşlerini açıkça ifade etmekten çekinmişlerdir. Örneğin Mutezile'ye göre günah-ı kebâir işleyenler fâsıktır ve bundan dolayı mümin değildirler. Bağdâdî'ye göre bu kişilere kâfir dememeleri Mutezile'nin siyasi ve toplumsal baskıdan korkularının bir neticesidir.⁸⁵ Çünkü neticede her iki mezhebe göre tövbe etmeden ölenler kâfir veya fâsık ahirette cehennemde olacaklardır.

8. Kendini Beğenmişlik:

Kendini beğenmişlik, insanın kendini büyük görmesi, sahip olduğu değerli şeyleri fazlasıyla beğenip, insanları dikkate almaksızın onlara tepeden bakması olarak tanımlanan kötü huylardandır.⁸⁶ İnsanların meşrebi ve mezhebi fark etmeksizin kötü olarak kabul edilen bu huy⁸⁷, Bağdâdî tarafından kimi Ehl-i Bid'at grupların karakteristik özelliği gibi takdim edilmektedir. Örneğin Mutezile içerisinde Nazzâm'ın taraftarları, onun hakkında aşırı bir sevgi ve hayranlık göstermişlerdir. Bağdâdî'ye göre bu tutum, Nazzâm'dan başka bir âlimi tanımayıp onun etrafında bir anlam dünyasını kurmak olup, "kendi etrafında dönüp duran gübre böceğinin⁸⁸ (kendine olan) hayranlığı" gibi yersiz bir tutumdur.⁸⁹ Kendini beğenmişlik duygusu kimi durumlarda insanlar tarafından tanınma, meşhur olma duygusunu da tetiklemiş ve bu sâikle kimi olumsuz fiileri irtikâp etmeye dahi başvuran Ehl-i Bid'at insanlar da olmuştur. Bu bağlamda Bağdâdî, şöhret merakının nasıl bir karakter özelliği olduğunu ortaya koymaya çalışır. Ona göre Neccâriyye grupları içerisinde olan Zaferâniyye kurucusu bunlardan biridir. Rey bölgesi civarında yaşayan Zaferân, ilk

⁸⁵ Bağdâdî, *e-Farık*, 108; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 86.

⁸⁶ Yahya b. Adiy, 42.

⁸⁷ Konuyla ilgili bazı ayetler için bkz.: Beled, 90/5; Kasas, 28/76-77; İsrâ, 17/37; Lokman, 31/18.

⁸⁸ Bağdâdî, *e-Farık*, Fığlalı bu tercümede edeben olsa gerek "Ağustos Böceğini" tercih etmiştir. Bağdâdî'nin kullandığı kelime (نُخْرُوجَةُ الْجُعَلِ) kelimesi olup Mısırlıların kutsal saydığı gübre böceğinin yuvalığıdır. Bk. Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, s.120.

⁸⁹ Bağdâdî, *e-Farık*, 120; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 96.

söyledikleri ile çelişkiye düşen fikirleri savunan bir kişidir.⁹⁰ Görüşlerinde tutarsızlık olsa da Zaferân meşhur olma duygusuna öylesine kapılmıştır ki, onun Mekke'ye Hac mevsiminde giderek, uzak beldelelerden gelen hacılara ismini duyurmak, insanların zihninde kendi şahsı ve fikirleri hakkında ilgi uyandırmak ve böylece meşhur olmak için kendine sövüp lanet edecek bir adam tutmuş olduğunu zikretmiştir.⁹¹

Bağdâdi'nin bu tanımlamaların dışında muhaliflerini bazı hayvanlara da benzetmiş olduğu da metinde görülebilmektedir.⁹² Bu ifadeleri kullanırken tamamen metinde özne olarak her zaman kendini göstermez. Diğer bir muhalif fırkanın, şairin ya da atasözünün üzerinden değerlendirmelerde bulunmaktadır. Hatta ona göre muhalif fırkaların mensuplarına ait bazı ölüm şekilleri⁹³ bile onların itikatlarının yanlışlığını ortaya koyan bir delil olarak düşünülmalıdır.

Mezhepler, kendilerini diğer itikadi, siyasi ve fikhî mezheplerden ayırdıklarında, o mezheplerin kutsallıkları inançları ve diğer tutumları hakkında şüphe ortaya atarlar. Bu bağlamda bir mezhebe bağlı olmak, diğer mezheplere ve dini yapılardan uzak durmayı ve kimi zaman düşmanlığı olmayı gerektiren bir tutumu gerekli hale getirdiği kabul edilir.⁹⁴

Sonuç

Bağdâdi, Eş'arî makâlât geleneğinde etkili olmuş İmam olarak kabul edilmiş bir müelliftir. İlk dönem Eş'arî kelamcılardan kabul edilen Bağdâdi, kendisinden sonraki dönemde fırak edebiyatı içinde etkili olmuştur. Bununla birlikte aynı gelenek içerisinde yetişen kimi alimler başta olmak üzere, son dönemde yapılan çalışmalarda özellikle *el-Farq* isimli eserindeki yaklaşımı ile tenkid konusu olmuştur. Bu bağlamda Bağdâdi'nin muhalif grupların

⁹⁰ Bağdâdi, *e-Farq*, 184-185; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 154-155.

⁹¹ Bağdâdi, *e-Farq*, 185; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 155.

⁹² Bağdâdi, *e-Farq*, 57, 58, 63, 120, 132, 221; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 42-43, 48, 96, 106, 194.

⁹³ Bağdâdi, *el-Farq*, 252; Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 224-225

⁹⁴ Bryan Wilson, *Dinî Mezhepler*, 37.

inanç ve görüşlerinin ötesinde, içimizdeki-öteki olarak kabul etmiş olduğu Ehl-i Bid'at'ın karakter ve fizikî özelliklerini muhataplarının zihinlerinde resmetmesi, onun düşüncelerinin niçin bir taassuba dönüştüğünü anlama noktasında önem taşımaktadır. Her şeyden önce Bağdâdî, kendisine intikal etmiş Sünnî dünyanın ve mirasın farkında olan bir müelliftir. Büveyhîler'in Abbasi Hilafetini kontrol altında tuttuğu Bağdat'tan ayrılmış; Türkmen İsyanı sonrası Selçukluların kontrolüne giren Nişabur'u da Eş'ari düşüncenin lanetlendiği bir siyasi atmosferde hayatında ikinci kez terk etmek durumunda kalmıştır. O, kendisine kadar ulaşmış bu Sünnî/Eş'ari dünyanın inşâsı kadar zor olan şeyin, o dünyayı devam ettirmenin daha zor olduğunu farkında olarak, yaşamış olduğu olumsuz olayların da etkisinde içimizdeki öteki olarak algılanmış Ehl-i Bid'at'ın tasvirinde karakter ve fizyolojik tanımları vurgulayarak, kendini daha muhkem bir kimlik olarak tasvir etmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Râzî'nin eleştirisine maruz kalacak şekilde muhaliflerini tenkitte aşırıya gitmiş, fırak literatürünün imkânları içerisinde, metnin satır aralarında ağır tenkitlerde bulunmaktan geri durmamıştır. Onun bu tutumu, insanların canları pahasına savunacakları değerler olduğu müddetçe taassubu/fanatizmin yaşamaya devam edeceğinin de bir göstergesi kabul edilebilir. Bu tutum neticesinde, muhataplarının zihin dünyasında kalıcılığı temin edecek, ben ve öteki/Ehl-i Bid'at hakkında tasavvurların ötesinde kimliklerin ete kemiğe bürünmesini sağlayacak ifadeleri tercih etmiştir. Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'atın gerek karakter, gerekse fizyolojik özelliklerini belirginleştirmeye ve böylece "onlar" ve "bizler" arasındaki ayrım(el-fark)ın bulanıklaşmasının ya da diğer bir ifade ile aynileşmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Bağdâdî'nin metninde, diğer metinlerde fikirleri ve inançları ile var olan, tanımlanan Ehl-i Bid'at, artık bir kisveye, müellifin imgeleminde bir surete bürünmüştür.

Kaynakça:

Abdülkâhir el-Bağdâdî. *el-Farq beyne'l-fırak*. Thk. Muhammed Osman el-Hiş Kahire: Mektebetü İbn Sînâ,ty.)

Abdülkâhir el-Bağdadî. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. ter. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

Abdülkâhir el-Bağdadî. *Uşûlu'd-dîn*. Thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Ardoğan, Recep. "Ehl-i Sünnet Kalamında (Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye) Tekfirde Sınırlar -İman-Küfr Sınırlarını Belirlemede Başlıca İlkeler". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 25 (2015): 315-342.

Büyükkara, Mehmet Ali. "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi 1*. 441-491. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

De Certeau Michel. *Tarih ve Psikanaliz*. Çev. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2017.

Demircan, Adnan. *İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Doğan, Hüseyin. *İslam Kalamında Cedel Anlayışı(Eş'arî Abdülkâhir el-Bağdadî Örneği)*. İstanbul: Rağbet, 2015.

Dünya, Süleyman. *İmam Gazali ve İman Küfür Sınırı*. Ter. Ahmet Turan Aslan. İstanbul: Risale Yayınları, 1992.

el-Mağnisâvî, Mahmud b. Hafız Hasan el-Hanefî. *Muğni't-tüllâb*. İstanbul, el-Mektebetü'l-Hâşimiyye, 2013.

el-Makdisî, Mutahhar b. Tahir. *el-Bedü ve't-târih I-VI*. Port Said: Mektebetü's-Şikâfe ed-Diniyye. Ty.

el-Vâsitî, İmâdüddin. *el-İmâdiyyât*. Thk. Muhammed A. Ahmed. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

İsferâinî, Tahir b. Muhammed. *et-Tebşîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciyeti ani'l-fıraki'l-hâlikîn*. Thk. Kemal Yusuf. Beyrut; Alemü'l-Kütüb, 1983.

Eş'ari, Ebu'l-Hasen. *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Muṣallîn I-II*. Beyrut:el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Fahredden, Râzî. *İtikâdâtü firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. Thk. Ali Sâmi en-Neşşâr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

Fahredin er-Râzî. *Münâzarâtü Fahreddin er-Râzî fi bilâdi Mâverâünnehr*. Thk. Fethullah Huleyf. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, ty.

Fıġlalı, "Abdülkâhir El-Baġdâdi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1:245-247. Ankara: TDV Yayınları, 1988.

Goffman, Erving. *Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar*. Haz. Ş. Geniş-L.Ünsaldı-S.N. Ağırnaslı. Ankara: Heretik Yayınları, 2014.

Hökelekli, Hayati. "Müslüman ve Öteki; Farklı Dini Grupların birbirini Algılama Biçimi", *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitab, Tartışmalı İlmî Toplantı* (12-13 Kasım 2005). İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2007.

Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. Ter. Selahaddin Ayaz. İstanbul; Pınar Yayınları, 2005.

İbn Ebi'l-İzz. *Şerhu'l-Akidetü't-Taḥâviyye*. Thk, Şuayb Arnâut Abdullah . Abdülmuhsin et-Türkî, 2. Baskı.Dımeşk: Darü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2012.

İbn Haldun, *Mukaddime I-II*. Ter. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004.

İbn Hazm, *el-Faṣl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ty.

İbn Kemal Paşa. *Mesâilü'l-ihtilâf beyne'l-Eşâira ve'l-Mâturidiyye*. Thk. Said Abdüllatif Fûde. Ürdün: Dârül Feth, 2009.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmail b.Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye I-XV*, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1986.

Kalakşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Şubhu'l-aşâ fi şinâ'ati'l-inşâ* I-XVII. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1922.

Layder, Derek. *Sosyal Teoriye Giriş*. Çev. Ümit Tatlıcan. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.

Makrîzî, Ebu Muhammed Takıyyüddîn. *İğâsetü'l-Ümme bi keşfi'l-gümme*. Thk. Kerim Hilmi Ferhat. Kahire: 'Ayn li'l-dirâsât el-insâniyye, 2007.

Muhammed Şakir es-Salahuddin. *Fevâtü'l-vefâyât I-IV*. Thk. İhsan Abbas. 1. Baskı. Beyrut: Dârü Sadr, 1973-1974.

Muhyiddin b. Bahaüddin. *Şerhu'l- Fıkhü'l-Ekber*. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1998.

Mutçalı, Serdar. *Arapça Türkçe Sözlük*, İstanbul, Dağarcık Yayınları, 1995.

Öz, Mustafa "Mukanna' el-Horasânî". *Türkiye Diyanet vakfı Diyanet Ansiklopedisi*. 31:124-125. Ankara: TDV. Yayınları, 2006.

Salahuddin es-Safedî. *el-Vâfi bi'l-vefâyât I-XXIX*. Thk. Ahmed Arnaut, Türki Mustafa. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâs, 2000.

Sayar, Süleyman. "Yahudi Karakteri (Tarihi ve Sosyo-Psikolojik Bir Yaklaşım)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/ 9, (2000), 307-324.

Schnapper, Dominique. *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki*. Çev. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

Seyyid Şerif Cürcânî. *Kitâbü't-Tarîfât*. Thk. Adil Enver Hıdır. Beyrut: Dârü'l-Marife, 2013.

Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'alesi 1*, 2005, 391-440.

Şeşen, Ramazan. "Câhız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7:20-24. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Tâcüddin es-Sübkî. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ I-X*. Thk. Mahmud M. Et-Ťanâhî-Abdüfettâh M. El-Hulv. Hicr: Y.y, 1413.

Teftâzânî, Sa'üdüddin b. Mes'ûd. *Şerhu'l-Akâid*, Thk. Mehmed Can. 1. Baskı. İstanbul: Dârü's-Şafaka, 2017.

Toscano, Alberto. *Fanatizm*. Çev. Barış Özkul. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.

Varol, Mehmet Bahaüddin. *Hiz. Hasan*. Ankara: TDV. Yayınları, 2013.

Wilson, Bryan. *Dinî Mezhepler*. Ter. Ali İhsan Yitik-A. Bülent Ünal. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

Yahya b. Adî. *Tehzîbü'l-Ahlâk*. Ter. Harun Kuşlu. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2013.

Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 28-210. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

Zygmunt, Bauman. *Sosyolojik Düşünmek*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.